

ДВЕ МОНЕТИ НА ЦАР ЙОАН II АСЕН С ДЕСПОТ МАНУИЛ КОМНИН ДУКА И ДЕСПОТ МИХАИЛ II ДУКА – МАТЕРИАЛЕН ИЗВОР ЗА ИСТОРИЯТА НА СОЛУН И ЕПИР СЛЕД 1230 Г.

През 2013 и 2014 година на международни аукциони бяха предложени две монети от изключително значение за българската история. Първата монета вече бе публикувана в българско историческо издание.¹ Тя е уникална поради добре съхранените си надписи и представлява важно материално доказателство за събитията, разиграли се в Солун след съкрушителната победа на Йоан II Асен над Теодор Комнин Дука в 1230 г.

Описанието е както следва:

Аверс: **ΚΕΡΟ ΗΘΕΙ, ΙC ΧC**. Бюст на Христос, голоброд, с нимб, облечен в туника и колобион, държи свитък в лявата си ръка.

Реверс: **MANUHA CH AIHN**. Две владетелски фигури, в цял ръст, със стема с висулки, дивитисион, лорос и сагион. Старшият владетел държи в лявата си ръка скиптр с лабарум, а с дясната си ръка коронова другия владетел. Владетелят в ляво е положил дясната си ръка на гърдите, а в лявата си ръка държи анексикакия.

Особености на надписа: Името Мануил е представено с пет букви - липсва последната буква Λ, а за У е използвана старата гръцка /и старобългарска/ буква Ϝ, както е изписано името и при останалите му монети. В името Асен /фиг.2/ буквата Α е изписана по типичния за 13 век начин като Λ. Втората буква C е грешно предадена и изглежда като вертикална черта, както се изписва гръцката /и старобългарска/ буква йота. Третата буква в името е уникалната за старобългарската азбука буква Ѡ /ЯТЬ/, с която се предава звукът - съчетание между Α и Ε, точно както е

¹ Т.Попов, Нов извор за историята на Солун след 1230 г. *Юбилеен сборник Божидар Димитров, Известия на НИМ XXVIII*, София 2016, 287-290

изписано името **ΔCΨN** в досега известните му монети и както се е подписал в грамотата, дадена на Дубровник. Така, заедно с буквата **Ч**, **/ЧРЪВЪ/** в този надпис се съдържат две типично български букви, което означава, че той е на кирилица.

Монетата е леко корубеста, с диаметър 26.8 мм и тегло 3.21 грама. Отпечатана е по характерния за началото на XIII век начин – с по две половинки на аверсия и реверсия печат. Това е видимо по разминаването на зрънчестия кръг при реверсното изображение. Спукана е радиално от две страни, вероятно не при отсичането, а под натиска на земни маси, което обяснява и слабата и конкавност.

Междувременно станаха известни още две, добре запазени монети, отсечени с други матрици², на които надписите са съответно **MANYNΛ ΔΕСПΟΤ ЧР ΔCΨN** и **MANYNΛ ΔΕСПΟΤΙC ЧР ΔIΨN**.

Този монетен тип е известен на науката, но поради това, че е особено рядък и на никоя от известните до сега монети десният надпис не е съхранен, е грешно идентифициран от Майкъл Хенди като „Мануил със свети Константин“. Забележително е, че Хенди предполага надпис

² Първите две известни монети бяха представени на конгреса по византистика в Белград, 2016 г. - Т. ПОРОВ *Zwei neue numismatische Quellen für die Geschichte von Thessaloniki und Epiros nach 1230. In Proceeding of the 23rd International Congress of Byzantine Studies Belgrade, 22-27 August 2016. Thematic Sessions of Free Communications, Belgrade 2016, 779-780.* Третата монета бе предложена на търг от Nomos, Auction 16, Lot 237 на 10.05.2018 г. Втората монета е с параметри 31 мм., 4.15 гр., а третата – 30 мм., 3.46 гр.

MANḠHL ΔΕСПΟΤ ΟΚΩ, при положение, че на двете публикувани монети десният надпис липсва.³ През 1974 г. Протонотариос издава трети, добре запазен екземпляр, но отново с липсващ надпис при фигурата вдясно.⁴ Той се присъединява към идентификационната теза на Хенди като приема, че Мануил е „коронован от св. Константин“. Елени Лианта възприема същата идентификация, публикувайки през 2009 г. нови две монети, от които само едната е пълноценна⁵, а през 2011 г. Марчев и Вахтер също разпознават в дясната фигура св. Константин.⁶ На публикуваната от Протонотариос и по-късно от Хенди монета под номер 7.1 Plate XLI ясно се вижда буквата Ч,⁷ а при монетата на Лианта под номер 359 се разчитат последните две букви от името ΔCḠN.⁸

И Хенди и Лианта смятат, че след името на Мануил е изписана и титлата му - деспот. На монетата, публикувана от Лианта, се чете титлата деспот. Това показва, че този монетен тип има два варианта в зависимост от това, дали в надписа е изписана титлата деспот или не.

Втората монета, предмет на статията, беше предложена за продажба от авторитетен аукцион през февруари 2014 г.

На аверса е изобразена крепост с вход - арка и две фронтални кули, в дъното - централна кула..

Реверсът е идентичен с реверса на гореописаната монета. Надписът при лявата фигура е **MANḠHL**, като от горе надолу допълнително са поставени буквите **ΜΙΧ**. Допълването е извършено чрез поправяне на матрицата, като буквата **Μ** е добавена след името на Мануил, буквата **Ι** е поставена до буквата **Λ**, а буквата **Χ** е изрязана върху буквата **Η**, без обаче тя да е заличена. Десният надпис не е запазен, но той вероятно е

³ M. HENDY, *Coinage and money in the Byzantine empire 1081-1261*. Dumbarton Oaks 1969, 407, PL. 51, № 7,8

⁴ P. PROTONOTARIOS, *More rare and unpublished coins of the empires of Nicaea and Thessalonica*. *Numismatic circular* LXXXII, February, №2, LONDON 1974, .52-54, 53 №13

⁵ E. LIANTA, *Late byzantine coins 1204- 1453 in the Ashmolean museum*. Spink, London 2009, №№359,360

⁶ V. MARCHEV, R. WACHTER, *Catalogue of the late byzantine coins 1081- 1453*. volume I, Veliko Tarnovo 2011, 424, type 13.7.1

⁷ M. HENDY, *Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks collection*. vol. IV, part II, Dumbarton Oaks 1999, Plate XLI, 7.1

⁸ Използвам случая да благодаря на Елени Лианта за предоставената снимка на монетата.

ΩΙ ΔΕСПΟΤ, видно от четливия надпис на друг екземпляр.⁹ Диаметърът е 25 мм, а теглото – 2,2 гр.

Този монетен тип е относително рядък - при редовните археологически разкопки в Арта, столицата на Епир, са открити 6 екземпляра.¹⁰ За първи път обаче се публикува монета с напълно запазен надпис при лявата фигура. Именно липсващите надписи при двете фигури не са позволили на учените да предложат безусловна хипотеза за издателя на монетата. При първата атрибуция, предложена от М. Хенди, той допуска, че дясната фигура е по-скоро на св. Константин, а издателят - вероятно солунски император, не може да бъде идентифициран.¹¹ В последствие Хенди ревизира частично тезата си - той публикува две монети от типа в раздела „Йоан III император и Михаил II деспот“, като изрично отбелязва, че фигурата вдясно има кръгла брада, а не типичната за Йоан Дука Ватаци клиновидна брада. Той не отхвърля и първоначалната си теза за владетел със св. Константин, виждайки точен паралел с трахеята на Мануил Комнин Дука със св. Константин.¹² При следващата публикация през 1978 г. Бендал и Протонотариос допускат, че монетата е солунско издание на Йоан III Дука Ватаци с Йоан Комнин Дука, получил деспотско достойнство от никейския император през 1242 г., или с неговия брат Димитриос.¹³ През 1983 г. Протонотариос доразвива тезата си - според него Михаил II е получил деспотско достойнство през 1231 г. от своя чичо – Мануил Комнин Дука !!!, поради което не би могла да съществува монетна емисия, показваща коронационна сцена между

⁹ D. RAZMOSKA – BACEVA, Circulation of coins of the Paleologi in the Ohrid region, *Macedonian Numismatic Journal* 3, Skopje 1991, 119-138. Тук монетата погрешно е включена към монетосеченето на Михаил VIII Палеолог. В свой последващ труд авторката отнася монетата към монетосеченето на деспот Михаил и император Йоан III /Ватаци/, разчитайки надписа при дясната фигура като ΩΙ ΔΕСПΟΤ. РАЗМОВСКА – БАЧЕВСКА, Д. *Нумизматичките наоди од југозападниот дел на Република Македонија од V век п.н.е. до XIV век*. Охрид, 2002, 303-307

¹⁰ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΤΣΟΥΡΤΗ. Συμβολή στην έρευνα της Βυζαντινών νομισμάτων στον Ηπειρο (1204-1332), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου για το Δεσποτάτο της Ηπείρου*, Арта 1990, 101-123, 116

¹¹ M. HENDY, *Coinage and money in the Byzantine empire...* 296

¹² M. HENDY, *Catalogue of the Byzantine coins...* 625/6, 631

¹³ S. BENDALL, P. PROTONOTARIOS, Further rare and unpublished coins of the Empires of Nicaea and Thessalonica, *Numismatic Circular* LXXXVI, April, №4, London 1978, 178-180, 178

Михаил II и Йоан Дука Ватаци. Той предполага, че ако старшият владетел е Йоан Дука Ватаци, то деспотът би могъл да бъде Йоан Комнин Дука, приемащ деспотско достойнство през 1242 г., неговият брат – Димитриос, управляващ като деспот Солун в периода 1242- 1244 г., или Никифор Комнин Дука, синът на Михаил II.¹⁴ Аналогична атрибуция за Никифор Дука с Йоан Дука Ватаци е предложена през 1990 г. и от Ойкономиду, Туратсоглу и Тсурти.¹⁵ През 1996 г. Бендал без колебание отдава монетния тип на Михаил II с Йоан Дука Ватаци¹⁶ и от тогава тази идентификация става водеща.¹⁷ В последното публикувано изследване на късното византийско монетосечение този монетен тип е в раздела „несигурни владетели“ и са описани всички издигнати досега хипотези, като авторите са склонни да видят в дясната фигура св. Константин, но не и Йоан Дука Ватаци. Интересно е, че като „възможна, но невероятна атрибуция“ се определя и хипотеза за солунско издание на Мануил Комнин Дука с цар Йоан Асен.¹⁸

С публикуването на тези две добре запазени монети се слага край на дългогодишния спор за тяхната атрибуция. В научния дебат са използвани безспорни аргументи, които всъщност оборват всички досега издигнати идентификационни хипотези. Кръглата къса брада, с която е изобразена дясната старша фигура, категорично отхвърля възможността това да е Йоан III Дука Ватаци, който на всичките си монети е изобразен по един характерен начин – с издължена клиновидна брада, нещо, което е отбелязано от Хенди през 2000 г.¹⁹ От друга страна дясната фигура не би могла да бъде и на св. Константин, който също е изобразяван с издължена клиновидна брада, пък и в цялото византийско монетосечение няма нито един монетен тип, при който св. Константин благославя или поставя короната на император - констатация, направена още през 1978 г. от Бендал и Протонотариос.²⁰ Ако тези аргументи бяха използвани пълноценно, то по пътя на логиката и на известното от историческите извори за събитията след битката при Клокотница фигурата на сюзерена на деспот Мануил Комнин Дука, изобразена върху монетната емисия, би трябвало да е идентифицирана като цар Йоан II Асен. По ред причини това обаче не се е случило.

Сега първата монета по категоричен начин идентифицира старшата владетелска фигура като цар Йоан II Асен, като неговата титла и име са

¹⁴ P. PROTONOTARIOS, Le monayage du „despotat“ D Epire. *Revue Nnumismatique*, VII serie., XXV, Paris 1983, 83-99, 96-98

¹⁵ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, ΤΣΟΥΡΤΗ. Συμβολή στην ερευνα... 123, №10

¹⁶ S. BENDALL, The coinage of Michael II Angelos of Epirus, 1231-1265, *Numismatic Circular* CIV, February, № 1, London 1996, 3-5, №7

¹⁷ D. SEAR, *Byzantine coins and their values*, Seaby, London 1987, 439, №2237, E. LIANTA, *Late byzantine coins*...184, № 476,477

¹⁸ V. MARCHEV, R. WACHTER, *Catalogue of the late byzantine coins*...581, №16.2.2

¹⁹ M. HENDY, *Catalogue of the Byzantine coins*....625

²⁰ S. BENDALL, P. PROTONOTARIOS, *Further rare and unpublished coins*...178

предадени с надпис на български език. По аналогия втората монета, сечена в столицата на Епир – Арта, възпроизвеждайки същата иконографска сцена, представя коронацията на Мануил Дука като деспот от българския цар Йоан II Асен. Тук обаче царската титла и име са предадени на гръцки език по типичния за тази епоха начин, като вместо името Асен, което не може точно да се изпише на гръцки, е изписано първото име на царя – Йоан. Забележителното във втората монета е по-късното поправяне на матрицата, като името на Мануил е заменено с името на Михаил. Това всъщност показва, че първичният монетен тип на Мануил с цар Йоан II Асен е заменен на по-късен етап от нов – на деспот Михаил II Дука, коронован от цар Йоан II Асен. Приемствеността на монетния тип е резултат от фактическата промяна, настъпила в Епир и Тесалия към 1231 г., когато Михаил II Дука в качеството си на деспот на цар Йоан II Асен поема управленските функции от Мануил Комнин Дука.

Изключителното значение на тези два нови материални извора произтича не от тяхната уникалност като монети, а от информацията, която те предоставят за политическата история на Солун, Епир и България след битката при Клокотница през 1230 г. Недостигът на първични извори за историята на Епир и Солун през първата половина на XIII век е допринесъл за съществуването на различни и често противоречащи си научни тези, които не са аргументирани от обективни изворови данни, но са формирали устойчива научна представа, която едва сега, с публикуването на тези два нови извора, подлежи на прецизиране. В най-общи линии научното познание следва да се обогати в две насоки – за същността на деспотската титла след падането на Константинопол през 1204 г., както и за политическия характер на властта в Солун и Епир след 1230 г.

В научната литература е утвърдено схващането, че поради „изключително титуларния характер на деспотското достойнство е **грешна** [курсивът мой] разширителната гледна точка, че в периода на къснотемнобългарската история са съществували деспотати, т.е. определени части от държавната територията са предоставяни за управление на деспоти“.²¹ Тази теза безспорно е валидна, но за периода до превземането на Константинопол от латинците. Установявайки своето управление по византийски образец, латинците внасят съществени промени в политико-административния апарат и рангова йерархия, като инкорпорират елементи от западната васално-сюзеренна система. Така за първи път деспотската титла се предоставя на зет на императора, който не е престолонаследник – деспотското отличие на Алексей Слав, зет на император Анри.²² По -

²¹ Б. ФЕРЛАНЧИЌ, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 17, R. GUILLAND, *Etudes sur l'histoire administrative de l'empire Byzantine*, REB XVII, Paris 1959, 52-89, 67, Ив. Билярски, *Институциите на средновековна България*, София 1998, 22

²² Ако разбира се титлата му е предоставена от император Анри, а не от българския цар.

късно деспотско звание ще получи и Михаил Палеолог, който дори не е родственик на императора Йоан IV Ласкарис. В този исторически контекст Мануил Комнин Дука получава деспотската титла от своя тъст - българския цар Йоан II Асен, но заедно с титлата получава и правата за управление на Солун, Епир и Тесалия, които българският цар безспорно е завзел. Изглежда през 1231 г. с деспотска титла е удостоен и Михаил Дука, като правата по управлението на Епир са отнети от Мануил и прехвърлени на Михаил. Предоставянето на управленски права върху обособени територии на удостоени от царя деспоти неминуемо предполага царското върховенство върху цялата държавна територия, а властническите отношения в релацията цар – деспот са в рамките на царската рангова йерархия. Придобиването на управленски права заедно с деспотската титла от страна на Мануил Дука и Михаил Дука са исторически прецедент, но само десетилетие по – късно прецедентът ще започне да се превръща в практика. Според хрониката на Акрополит през 1241-1242 г. Йоан III Дука Ватаци постига споразумение със солунския владетел Йоан Комнин Дука, който сваля от себе си императорските знаци и получава титлата деспот, с която титла продължава да управлява Солун. С този акт той признава върховната власт на императора, както изрично подчертава Акрополит. Със смъртта на Йоан Комнин Дука през 1244 г. правата по управлението на Солун заедно с деспотската титла са предоставени на неговия брат Димитриос Дука.²³ Опитът с овладяването на Солун е приложен повторно от Йоан III Дука Ватаци, който през 1251 г. постига споразумение с Михаил II Дука за женитбата на сина му Никифор за императорската внучка Мария, като удостоява Михаил и Никифор с титлата деспот, с който акт поставя Епир под императорския сюзеренитет.²⁴ Описаните тук пет случая на предоставяне на деспотско достойнство очертават една безспорна политическа практика – именно чрез деспотската титла се решават държавно-правни и териториални аспекти на императорската /царската/ супремация над иначе чужди до тогава територии.

С информацията от двата нови извора историческата наука е в състояние да формулира още един извод относно характера на деспотската титла през първата половина на XIII век. Изглежда, че със смъртта или оттеглянето на императора / царя / правата и задълженията, произтичащи от деспотското звание за конкретния негов носител, са се дерогирани, ако изрично не са потвърдени от новия сюзерен. Иначе е трудна за обяснение историческата реалност, че и Мануил, и Михаил са два пъти деспоти – Мануил е бил удостоен с деспотското достойнство от своя брат императора Теодор Комнин Дука, което е удостоверено от една грамота на

²³ Б. Ферланчић, *Деспоти у Византији*...87

²⁴ Г. Акрополит, *История, ГИБИ VIII*, София 1971, 150-213, 181, Б. Ферланчић, *Деспоти у Византији*...69

императора²⁵, и втори път от цар Йоан II Асен, както ни показва първата монета, а пък Михаил е деспот на цар Йоан II Асен, видно от втората монета, и на император Йоан III Дука Ватаци. В случая с Михаил II Дука двете му деспотски удостоявания даже са изобразени в две различни монетни емисии – публикуваната тук втора монета /фиг.7/ и монетата на фигури 10 и 11.

Монетата на деспот Мануил Комнин Дука с неговия сюзерен цар Йоан II Асен опровергава някои исторически тези, дълбоко вкоренени в научния оборот и определящи в известна степен днешната ни представа за събитията след 1230 г. За голяма част от историците Мануил управлява в Солун като император - Карл Хопф, 1867 г.: „...като зет на Асен той се чувстваше сигурен и така не се поколеба да приеме императорската титла на Тесалоники“²⁶, Иречек, 1878 г.: „В Солун и в остатъците на Епирското царство бил оставен зетят на Асен – Мануил, който приел императорската титла.“²⁷, Херцберг, 1883 г. : „Тесалоника, остатъкът от епирската империя, както и императорската титла, са предоставени на зетя на Асен – Мануил Ангел.“²⁸, Д. Никъл - заглавие на глава 6: “Мануил Ангел, деспот и император на Тесалоники“²⁹, Туратсоглу и Протонотариос, 1977 г.: „Монетата, на която Мануил е коронован от Христос, е възпоменателна емисия за коронацията на този император“³⁰, Джон Файн, 1987 г.: „...когато Мануил замества Теодор, той възприема императорската титла за себе си.“³¹, Каждан, 1991 г., заглавие на статията: „Мануил Ангел, император на Тесалоники.“³². Монетата категорично опровергава тази теза и потвърждава другото твърдение, че Мануил управлява в Солун като деспот, застъпено още от Акрополит³³, Блазиус Клайнер през 1761 г.: „След като Теодор попаднал по този начин в плен, неговият брат Мануил получил владенията му, ако и в голяма част намалени, обаче само с титлата деспот.“³⁴, Полемис 1987 г.: „Мануил Дука... след 1215, но по – вероятно след 1227/8 г. получава титлата деспот от брат си Теодор и управлява Тесалоники с тази титла.“³⁵ Ферянчич и Бреденкамп също споделят тезата, че Мануил управлява Солун с деспотска титла, получена от неговия брат –

²⁵ D. NICOL, *The despotate of Epiros*. Oxford 1957, 114, 125-note 3, Г. Акрополит, История, ГИБИ VIII... 162

²⁶ C. HOPF, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit. Allgemeine Enciclopedia der Wissenschaften und Kuenste*, 85 Theil, Leipzig 1867, 67- 465, 258

²⁷ К.ИРЕЧЕК, *История Болгаръ*, Одесса 1878, 337

²⁸ G. HERTZBERG, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechszehnten Jahrhunderts*. Berlin 1883, 404

²⁹ D. NICOL, *The despotate of Epiros*. Oxford 1957, 113

³⁰ J. TOURATSOGLOU, P. PROTONOTARIOS, *Les émissions de couronnement dans le monnayage Byzantin du XIII sicle. Revue Numismatique*, VI serie, XIX, Paris 1977, 68-76, 75

³¹ J. FINE, *The late medieval Balkans*, Ann Arbor 1990, 128

³² A. KAZHDAN, *The Oxford dictionary of Byzantium*. 2, Oxford University Press 1991, 1292

³³ Г. АКРОПОЛИТ, История, ГИБИ VIII... 162

³⁴ *История на България от Блазиус Клайнер, съставена в 1761*. София 1977, 117

³⁵ D. POLEMIS, *The Doukai. A contribution to byzantine prosopographie*, University of London 1968, 90 - 43

императора³⁶, но в последствие Ферянчич лансира твърдението, че в края на 1234 г. или началото на 1235 г. Мануил е получил императорската титла, „като остава съвсем отворено питането, как и от кого е получена царската титла“.³⁷ Това предположение е възприето от Бреденкамп като неоспорим исторически факт и влиза в научно обръщение.³⁸ Българските изследователи се придържат към тезата, че Мануил управлява Солун като деспот, но част от тях категорично подчертават, че титлата е получена от българския цар.³⁹ Монетата е неоспоримо материално доказателство именно за това.

В научната литература извън България господства тезата, че цар Йоан II Асен не е завладял Солун и че деспот Мануил не е признавал върховната власт на българския цар. Те могат да бъдат илюстрирани със следните твърдения: „Забележително е, че в този списък на български области, в които дубровнишките търговци можели да търгуват безмитно, в грамотата е добавен Солун, който, както ние достоверно знаем, никога не е принадлежал на България“⁴⁰ и „Съвсем е неоправдано твърдението на Златарски, че солунският господар е признавал властта на българския цар Йоан II Асен.“⁴¹ Монетата безкомпромисно опровергава подобни умозаклучения, въпреки че и без нея в българската научна литература още от 1912 г. започва да се аргументира обратната теза - Баласчев в своята статия „Великият цар Асен II владетел на гр. Солун /1230-1241 год./“, анализирайки във взаимовръзка изворовите данни от надписа на колоната в църквата „Св. 40 мъченици“, Дубровнишката грамота на Йоан II Асен, житието на Св. Петка от патриарх Евтимий и Атоно-Ватопедския разказ, стига до извода, че „великият цар Асен II е бил пълен господар и на град Солун.“⁴² Зад тезата, че цар Йоан II Асен е присъединил към държавата си всички земи на победения епирски владетел, застават и други историци.⁴³

³⁶ Б. ФЕРЯНЧИЧ, *Деспоти у Византију*...60, FR. BREDENKAMP, *The Byzantine empire of Thessaloniki (1224-1242)*, Thessaloniki, 1996, 238

³⁷ Б. ФЕРЯНЧИЧ, Солунски цар Манојло Анђео. *Зборник Философског Факултета*, XIV-1, Београд 1979, 93-100, 100

³⁸ FR. BREDENKAMP, *The Byzantine empire* ...241, А. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ използва неточната датировка при Ферянчич и отхвърля възможността българинът Михаил Братан да е бил митрополит на Солун. А. ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ- ΖΑΦΡΑΚΑ, Η μητροπολή Θεσσαλονίκης, *Ι πανελλήνιο ιστορικό συνέδριο (μαϊος 1989)*, Θεσσαλονίκη 1989, 41-58, 45, 53

³⁹ В. ЗЛАТАРСКИ, *История на българската държава през средните векове* III, София. 1940, 341, П. НИКОВ, Църковната политика на Иван Асеня II. *БИБ* III/3, София 1930, 65-111, 77, П. МУТАФЧИЕВ, *История на българския народ*, 2, София 1943, 106,

П. КОЛЕДАРОВ, *Политическа география на средновековната българска държава* 2, БАН София. 1989, 58

⁴⁰ Г. ИЛЬИНСКИЙ, Грамота царя Юана Асеня II. *Известия Русского Археологического Института в Константинополе*. Том 7, выпуск 1, София 1901, 25 – 39, 36

⁴¹ Б. ФЕРЯНЧИЧ, *Деспоти у Византију*...60, бел. 81

⁴² Г. БАЛАСЧЕВ, Великият цар Асен II владетел на гр. Солун /1230-1241 год./ *Минало*, II, 7-8, София 1912, 259-272, 272

⁴³ Е. ГОЛУБИНСКИЙ, *Краткій очеркъ исторіи православныхъ церквей Болгарской, Сербской, Румынской или Молдо-Валаишской*, Москва 1871, 116, П. НИКОВ, Църковната политика ...129, П. МУТАФЧИЕВ, *История*...105

Втората монета, представяща Мануил, а впоследствие Михаил под благословията на цар Йоан II Асен, опровергава и двете научни хипотези за деспотската титла на Михаил II Дука. Предположението, че деспотската му титла „трябва да е била дадена от неговия чичо, императора на Тесалоники Мануил“⁴⁴ е несъстоятелно и показателно отхвърлено от Хенди: „Допускането, че може да е получил титлата от своя чичо Мануил е невъзможно, тъй като самият Мануил никога не е бил формално нищо повече от деспот, а един деспот не може по същество да създава деспот.“⁴⁵ Другата хипотеза, която е общоприета понастоящем, предполага, че Михаил II Дука не е имал деспотска титла до 1251 г., когато нейното получаване е договорено с император Йоан III Дука Ватаци с оглед на постигнатото споразумение за женитбата на Никифор и Мария.⁴⁶ Тя доста необосновано игнорира всички изворови данни, сочещи деспотска титла още от 1231 г.⁴⁷ Новата монета допълва представените от Stiernon извори и също указва деспотската титла на Михаил II Дука, като разкрива и неговия сюзерен - българския цар Йоан II Асен. Именно в този исторически контекст и с оглед на българската супремация над Епир следва да се преоценят основополагащи научни хипотези, като твърдението на Дейвид Никъл, че Михаил се завърнал в Арта „да ръководи отбраната на Епир срещу българския империализъм“⁴⁸, или че „през първите 5 години на управлението деспотатът е субординиран към Солунското царство.“⁴⁹

Двата нови нумизматични извора са в синхрон и логична взаимовръзка с известните на науката български извори, които обаче не са пълноценно използвани и в доста случаи незаслужено омаловажавани. Предоставянето на права на търговците от Дубровник за свободна търговия в Солун, град, изрично упоменат в грамотата на цар Йоан II Асен, вместо да доведе до очевидния извод за българско върховенство над Солун, е научно negliжирано още през 1885 г. от Василевски: „... това не говори още за пряко подчинение на Асен на самия пункт / Солун- Б.М./, подстъпите към който били във владение на българския цар.“⁵⁰ Сведението на патриарх Евтимий в житието на св. Параскева, че царят „завладя и славния Солун с цялата Тесалия“⁵¹ е разтълкувано като агиографско преувеличение, понеже „в съвременните източници и другите

⁴⁴ D. NICOL, *The despotate of Epiros 1267-1479. A contribution to the history of Greece in the middle ages*. Cambridge 1984, p.6, note 9

⁴⁵ M. HENDY, *Catalogue of the Byzantine coins*...624

⁴⁶ Б. ФЕРЯНЧИЙ, *Деспотизъм у Византия*...64-69

⁴⁷ L. STIERNON, Les origines du despotat D'epire. *REB* XVII, Paris 1959, .91-126, 109-111

⁴⁸ D. NICOL, *The despotate of Epiros*. Oxford 1957, 114

⁴⁹ D. NICOL, *The despotate of Epiros*. Oxford 1957, 131

⁵⁰ В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, Обновление болгарскаго патриаршества при царе Иоане Асене въ 1235 году. *ЖМНП* ССXXXVIII, С.-Петербургъ 1885, 1-56, 206-238, 28

⁵¹ Житие на св. Параскева от патриарх Евтимий. Увод и превод от д-р В. Сл. Киселков. *БИБ* III/ 1, София 1930, 190-217, 210

исторически факти няма ясни указания за това, че Асен е направил опит да се утвърди в Солун.⁵²

Изключително ценното сведение за назначението на български митрополит в Солун, съдържащо се в „Атонския разказ за 1235 г.“,⁵³ косвено потвърдено и от патриарх Евтимий, който твърди, че „в тези земи той /царят-Б.М./ тържествено и благочестиво постави митрополити и епископи...“⁵⁴, е еднозначно отхвърлено от В. Златарски като „фалшификат“.⁵⁵ С реабилитацията за науката на „Атонския разказ за 1235 г.“,⁵⁶ разполагаме с два източника от XIII и XIV век, съгласно които митрополитът на Солун е определен от българския цар, нещо, което би било невъзможно, ако Солун не е под българското царско върховенство. И точно в този контекст следва да се анализира писмото на анкирския митрополит Христофор до цар Йоан II Асен, в което патриаршеският екзарх, пристигайки в Солун, показателно казва: „...аз пристигнах в страната на всевисочайшия господин царя /Ив.Асен- Б.М./ и желанието зет на твоето царство /деспот Мануил-Б.М./“.⁵⁷

Монетата, изсечена в Арта, еднозначно определя Михаил II Дука като деспот на българския цар. Същевременно тя показва, че територията на Епир първоначално е била включена в Солунското деспотство на Мануил,⁵⁸ а най – късно през 1231 г. е извършена реорганизация със създаването на ново деспотство под управлението на Михаил, специално извикан от изгнание от цар Йоан II Асен. Изглежда тези драматични за деспот Мануил събития са описани в писмото на Керкирския митрополит

⁵² В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, Обновление .. 27

⁵³ Първа публикация: П. УСПЕНСКИ, *Восток христианский, Атон*, Санктпетербургъ 1892, Приложение 3,618-620. Независимо от научните спорове за автентичността на Атонския разказ за 1235 г. документът без съмнение възпроизвежда исторически факти – сведението за избора на новия митрополит в Солун – Йосиф, който през 1236 г. вече е встъпил в длъжност, се потвърждава от делото „Вдовицата Захликаина срещу вдовицата Сорая“ от документите на Охридската Архиепископия : D SIMON, Witwe Sachlikina gegen Witwe Horaia, *Fontes Minores VI*, Frankfurt Main, 1984, 325-376, 331, 333

⁵⁴ Житие на св. Параскева...210

⁵⁵ В. ЗЛАТАРСКИ, Единъ гръцки фалсификатъ, който се отнася към българската история. *Byzantinoslavica*, ročník II, Praha 1930, 231-257

⁵⁶ Г. ЦАНКОВА – ПЕТКОВА, Восстановление болгарского патриаршества в 1235 г. и международное положение болгарского государства. *ВВр XXVIII*, Москва 1968, 136- 150, I. ИЛИЕВ, Narratio Athonensis ad annum MCCXXXV, *BHR*, XIX/1, София 1991, 74-81, В. ГЮЗЕЛЕВ, Възобновяването на българската патриаршия през 1235 година в светлината на историческите извори, *Великите Асеновци*, Велико Търново 2016, 155-169, И. ИЛИЕВ, Въпроси на църковната организация в югозападните български земи през първите десетилетия на XIII в., *Великите Асеновци*, Велико Търново 2016, 170-177

⁵⁷ Гръцки текст и руски превод във В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, Обновление ... 53-56, български превод във В. ЗЛАТАРСКИ, *История* ...364-365. Петър Ников дава друг превод на текста: „Откогато пристигнах в страната на превисокия деспот и цар и обичан зет на царството ти...“, като апелативите δεσποτης и βασιλεος са отнесени към Мануил, което е странно предвид факта, че Мануил не е бил признаван за император от никейския патриарх. П. Ников, Църковната политика на Иван Асеня II... 84

⁵⁸ На монетата ясно е изписано името на Мануил, аверсът е идентичен с аналогичния „коронационен“ тип, издаден в Солун през 1230 г. при удостоверяването на Мануил с деспотска титла от българския цар. Същевременно следващият монетен тип на Мануил, издаден в Солун, няма аналог, издаден в Епир, което ясно показва, че към следващата 1231 г. Епир е изведен от управляваното от Мануил деспотство. Заварените в монетарницата на Арта монетни матрици са коригирани, като името Мануил е заменено с Михаил.

Георги Вардан до него: “С благовение препрочитам писмото на царя за случилите се с него неприятности... Какво трябва да чувства любящия своята земя господар, когато варварско злоумишление и заговор се разразят в нашествие и разрушение, водещи след себе си всяко зло, когато враговете се хвалят, че са ни обладали и са отнели значителна част от нашите владения...Бог няма да остави своя син неотмъстен пред злите съседи.”⁵⁹

Управлението на Михаил над Епир в качеството му на деспот през 1231 г. е засвидетелствано също така в Генуезките анали⁶⁰, което позволява гореописаните събития, имащи за резултат откъсване на територии от управлението на Солунския деспот Мануил, да бъдат свързани със създадения по инициатива на българския цар нов деспотат начело с деспот Михаил Дука.

Обвързаността на епирския деспот Михаил II Дука с българската царска корона може да се проследи и в други три извора. В римуваната хроника на Филип Мускес той е описан като съюзник на българския цар и никейския император наред с куманите в предприетите военни действия срещу латинската империя през 1235 г.⁶¹, а в своята автобиография Никифор Влемид описва епизод, при който Михаил му предлага съдействието си ако се кандидатира за глава на овдовялата Охридска архиепископия, чието седалище през 1238 г. безспорно е било във владенията на българския цар.⁶² Най – интересен е третият извор – изображението на „ΜΙΧΑΗΛ ΒΙΟΥ ΤΟΥ ΜΕΓΑΛΟΥ ΒΑΣΙΛΕΟΣ ΤΟΥ ΑΣΑΝΙ“ в църквата Ταξιαρχης Μητροπολεως в Кастория /Костур/. Тази фреска, създадена около средата на XIII век⁶³, показва българския цар Михаил II

⁵⁹ В. ВАСИЛЬЕВСКИЙ, Обновление болгарскаго патриаршества...223,225. Василевский смята, че писмото е „писано в 1237 г. или не много по – късно, след като Мануил изгубил своите епирски земи, но все още съхранявал за себе си солунските и тесалийските владения.“ Това схващане повтаря тезата на Карл Хопф, според когото Михаил завзема Епир през 1237 г. и поставя началото на епирския деспотат. С. НОРФ, Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters...258. Писмото е публикувано в неговия латински препис - оригинал от Hoeck и Loenertz, които го датират в края на 1236 г. и го свързват с насилственото завземане на Епир от Михаил през 1236 г. с помощта на „неговия съюзен“ ахейския господар Жофруа II или със засвидетелстваните от Акрополит нападения на куманите след 1236 г. НОЕСК, J., LOENERTZ, R. Nikolaos-Nektarios von Otranto abt von Casole. Beiträge zur Geschichte der ost westlichen Beziehungen unter Innozenz III und Friedrich II, *Studia patristica et byzantina*, 11 Heft, Ettal, 1965, Brief 23, 223-225, 172. Според Е.Куртз писмото хронологически се отнася към 1231 г. и третира неизвестно от други извори нападение на франките. KURTZ, E. Georgios Bardanes, Metropolit von Kerkyra. *BZ* /15, L., 1906, 603-613, 610-611

⁶⁰ Annali Genovesi di Caffaro e de suoi continuatori dal MCCXXV al MCCL Vol. terzo. *Fonti per la storia Ditalia pubblicate dall Istituto storico Italiano. Scrittori secolo XIII, Roma, 1923, 57.* Привържениците на тезата за по-късното появяване на Михаил в Епир омаловажават сведението като приемат, че в него по грешка е изписан деспот Михаил вместо деспот Мануил.

⁶¹ Chronique rime de Phiiippe Mouskes, publee par le baron de Reiffenberg. *Collection de chroniques belges inedites*, tome II, Bruxelles, 1838, 29040, 613-614. И това сведение се омаловажава като се приема, че името на Михаил е погрешно изписано вместо това на Мануил.

⁶² NICEPHORI BLEMMYDAE, Curriculum vitae et carmina, edidit Aug. Heisenberg, Lipsiae, MDCCCXCVI, 36-37

⁶³ KALOPISSI-VERTI, S. *Dedicatory inscriptions and donor portraits in thirteenth-century churches of Greece*. Wien, 1992, 30, ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. Η πολη της Καστορίας τη βυζαντινη και μεταβυζαντινη εποχη (12^{ος}-16^{ος} αι.). Ιστορια – τεχνη – επιγραφες. *Τετραδια βυζαντινης αρχαιολογιας και τεχνης αρ. 5*, Αθηνα, 1997, 76, PELEKANIDIS, St. Taxiarches

Асен, вероятно с неговата майка Ирина, дъщеря на Теодор Комнин. Нейното местоположение – в Кастория, недвусмислено говори, че при изписването и градът е бил в сюзеренитета на царя.⁶⁴

Исторически данни за водени военни действия и завземането на Кастория от страна на българския цар обаче няма. Вероятното обяснение изглежда е друго. През 1251-1252 г. цар Михаил II Асен е изпълнил пълнолетие и е поел самостоятелно управлението на българското царство – а това е добър повод за изрисуването на неговия лик, при това в молитвен сюжет - измолващ закрилата на неговия покровител - архангел, като лицето му е предадено с гъста къса брада - символ на неговото възмъжаване и пълнолетие. Появата на тази фреска в Кастория, град, който със сигурност е бил под контрола на деспот Михаил II Дука поне до 1253 г., навява на мисълта, че след своята интронизация цар Михаил II Асен вероятно е потвърдил деспотското достойнство, дадено на Михаил Дука от неговия баща – цар Йоан II Асен.

of the metropolis. *Byzantine art in Greece. Mosaics-wall paintings. Kastoria*. Athen, 1985, 92-101, 98, KYRIAKOUDIS, E. Monumental Painting in Kastoria in the Last Decades of the Thirteenth Century and the Frescoes at Arilje. *Свети Ахилије у Ариљу. Историја, уметност. Зборник радова са научног скупа 25 28.05.1996*, Београд, 2002, 79-98, 80

⁶⁴ Тезата е развита от Гойко Суботић, който смята, че през пролетта на 1255 г. Кастория е попаднала под българска власт, а фреската, на която Михаил е изобразен със своята съпруга Ана, е изрисувана през пролетта на 1256 г. Суботић, Г. Портрет непознате бугарске царице. Посебан отисак из часописа *Зограф* 27, 1998 – 1999, Београд, 2000, 93-102, 98, 101. KALOPISSI-VERTI и ДРАКОПОУЛОУ също приемат, че фреската е рисувана във време на българска власт над Кастория.

Двете нови монети, третираны като исторически извор, илюстрират документално незаслужено забравени тези за политическите събития, последвали битката при Клокотница, първата издигната от немския историк Лудвиг Гебхарди още през 1782 г.:“ Братът /Мануил-Б.М. / на императора избяга, впоследствие се подчини на царя /Ив.Асен-Б.М./, негов тъст, и стана негов /на царя-Б.М./ градоначалник /Statthalter/ в Солун“⁶⁵, а втората артикулирана през 1884 г. от историка и митрополит на Арта Серафим: „...по покана **на Асен** /курсивът мой/ от Пелопонес дойде незаконният син на Михаил I да получи деспотството само на стария Епир.“⁶⁶ Като детронира император Теодор Комнин Дука, царят поставя в Солун като деспот своя зет Мануил Дука, а в Епир Михаил Дука, с който акт слага край на Солунската империя и интегрира Солун, Епир и Тесалия под българската царска супремация. Същевременно претенциите на солунския императорски дом като продължител на Византийската империя се транслират в права, принадлежащи вече на царя - сюзерен. Само така може да се обясни новата инвокация на българската царска титла - Йоан Асен, цар на българите и гърците.⁶⁷

⁶⁵ L. GEBHARDI, *Geschichte des Reichs Bulgarien. Geschichte des Reichs Hungarn und der damit verbundenen Staaten*, vierter Theil, Leipzig 1782, 1-232, 144

⁶⁶ ΣΕΡΑΦΕΙΜ, *Δοκίμιον, Ιστορίκης τινος περίληψεως*, εν Αθηναις, 1884, 77. Вероятно поради недостъпността на този труд тезата на Серафим остава незабелязана за българските историци, а в Гърция е игнорирана.

⁶⁷ Ив. Божилов, *Византийският свят*, София 2008, 415